

УДК 343.1

Кретчак Олена Миколаївна

кандидат психологічних наук, доцент

Головне управління національної поліції в Херсонській області

E-mail: ken71@i.ua

0000–0003–0993–9199

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Стаття присвячена особливостям використання психологічного забезпечення слідчої діяльності. Автор робить акцент на важливості врахування на етапі досудового слідства напрацювань в галузі юридичної психології з метою отримання достовірних свідчень.

Ключові слова: психологічні особливості слідчої діяльності, психологічні технології, тактичні прийоми, професійно важливі якості слідчого, тактика допиту.

Постановка проблеми. Соціально-економічний розвиток України на сучасному етапі вимагає докорінні зміни в характері та умовах професійної діяльності людини. Спрямованість українського суспільства на посилення боротьби зі злочинністю передбачає кваліфікованого не тільки правового, але й психологічного забезпечення діяльності слідчих.

Метою статті є встановлення специфіки використання напрацювань у галузі юридичної психології на етапі досудового слідства. Слідча діяльність здійснюється відповідно до законодавчої бази, яка регламентує цю діяльність, і відбувається в рамках передбачених нею процедур. Особливості слідчої діяльності як виду практика обумовлюються об'єктами та цілями пізнання, суб'єктами, засобами та методами діяльності [1, с. 122–123].

Результати дослідження. У змістовому розумінні слідча практика являє собою діяльність уповноважених органів по встановленню і розслідуванню протиправних подій з метою забезпечення реалізації завдань кримінального судочинства [1, с. 46]. Відповідно до призначення і засобів здійснення вона має низку специфічних особливостей, пізнання і облік яких необхідні для вдосконалення слідчої діяльності. Розгляду проблем останньої в юридичній літературі приділяється велика увага. Основними аспектами вивчення слідчої діяльності виступають її цілі та форми, логіко-пізнавальний характер, методи збору та використання доказової інформації і т. д. [1; 2]. Однак в недостатній мірі досліджуються питання, що безпосередньо розкривають природу і сутність самої слідчої діяльності і є основою для оцінки відповідності використовуваних засобів і методів її здійснення завданням і призначенням, а також можливостям і напрямкам подальшого вдосконалення.

Професійна діяльність слідчого, крім високих спеціальних кваліфікаційних знань і умінь, вимагає наявності психологічних знань, що забезпечують високу культуру професійної взаємодії і психологічного впливу на особистість, з якою йому, як юристу, доводиться контактувати в процесі провадження слідчих дій. Тому для кращого розуміння ролі психологічного забезпечення в такому специфічному виді правоохоронної діяльності, як слідча діяльність, необхідно розглянути її як певну систему. На думку засновника теорії функціональних систем П. Анохіна, основною ознакою функціональної системи є системоутворюючий фактор [1, с. 28]. Необхідною умовою функціонування системи є взаємодія її підсистем, при цьому вся їх робота спрямована на досягнення конкретного результату.

Таким чином, під функціональною системою необхідно розуміти сукупну та цілеспрямовану діяльність її суб'єктів, вирішення професійних завдань яких спрямоване на досягнення певного та конкретного результату. Розглядаючи професійну діяльність слідчих як функціональну систему, слід зазначити, що разом із організаційним та технічним забезпеченням цієї системи існує й така підсистема, як її психологічне забезпечення.

Специфіка діяльності слідчого, яка пов'язана з людським компонентом, спілкуванням у ході допиту, полягає в тому, що відбувається перетворення ідеальної (психологічної) сторони діяльності за рахунок кількісно-якісного перетворення інформації, що отримує слідчий. З урахуванням цього моменту для вирішення завдань вдосконалення слідчої практики необхідний всебічний аналіз слідчої діяльності, тобто складових реального змісту практичної діяльності та її об'єктивних проявів [2, с. 28].

В юридичній літературі активно досліджувалися інформаційний, логічний, комунікативний, організаційний та інші аспекти слідчої діяльності [4, с. 52]. Однак вони недостатні для повної характеристики її природи, а також специфіки засобів і методів її здійснення. У процесуальному плані засоби та найбільш загальні правила їх використання визначені досить конкретно. Але практика їх застосування та різноманітність слідчих ситуацій, що вимагають гнучкого тактичного рішення, висувають безліч питань, на які в рамках цих правил немає чітких відповідей. У таких випадках вирішення цього питання має бути визначене та обґрунтоване саме за рахунок природи слідчої діяльності, тими її положеннями, без яких вона втрачає свою сутнісну характеристику. Тому основою подальшого розвитку та вдосконалення слідчої діяльності, в першу чергу арсеналу засобів реалізації завдань кримінального судочинства, повинно служити розкриття її психологічного змісту, а також принципів, що відображають сутність цієї діяльності.

Розслідування злочинів — це пізнання подій минулого по матеріальних та ідеальних слідах. З цим пов'язані дві основні особливості даного процесу пізнання: по-перше, відсутність безпосереднього сприйняття фактів подій, по-друге, вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів на сліди події, що пізнається. На думку А. М. Ларіна, «найбільшою загрозою для збереження доказів є свідомо протидія осіб, зацікавлених в перекручуванні результатів розслідування. Цим розслідування злочинів найбільше відрізняється від усіх інших видів пізнавальної діяльності» [3, с. 45].

Таким чином слідча діяльність супроводжується специфічним рівнем і характером спілкування її учасників та базується на загальних закономірностях людського спілкування. Залежно від змісту та специфіки діяльності, порядку і правил взаємозв'язку її учасників формуються особливості їх спілкування, переважання свободи волевиявлення чи обмежень у взаєминах [1].

У рамках слідчої діяльності найбільш характерними і важливими, на думку М. І. Порубова, є взаємовідносини з різними категоріями учасників досудового слідства і перш за все — підозрюваними, обвинуваченими, потерпілими та свідками [2]. Кожна зі сторін наділена правами й обов'язками, покликаними забезпечити вирішення завдань кримінального судочинства. Так, слідчий повинен розслідувати злочин, дотримуючись законних прав та інтересів учасників досудового слідства; власними зусиллями сприяти встановленню істини. Для допитуваних осіб, як правило, ця обставина є неприємним і небажаним явищем в житті. Тому їх ефективну, з погляду факту розкриття злочину, участь у процесі розслідування може бути забезпечено за двох умов: законодавчої (закріплення обов'язку сприяти розслідуванню злочинів встановленням певних заходів впливу) і надання органам досудового слідства можливостей подолання протидії розслідуванню за рахунок реалізації в слідстві психологічних технологій.

Злочин — це порушення встановленого в суспільстві порядку, а розслідування — вжиття заходів щодо відновлення порушених прав і покарання винних [1, с. 48]. З цього логічного у правовому аспекті висновку й детермінуються всі примусові елементи слідчої діяльності, які забезпечують специфіку засобів використання психологічних можливостей слідчого. Встановлення обов'язку свідка дати свідчення та можливість настання кримінальної відповідальності в разі відмови давати показання, наприклад, є спонуканням з боку слідчого до певної поведінки [2].

Діалектика розвитку та вдосконалення слідчої діяльності багата прикладами того, що практикою іноді народжувалися і використовувалися засоби та методи, не тільки не передбачені законом, але навіть такі, що суперечать йому. Проблемні питання подібного роду є в даний час і будуть з'являтися в подальшому у відповідності з потребами розвитку слідчої практики. Наприклад, якщо строго слідувати розпорядженням процесуального закону (ст. 164 КПК України), то неприпустимо пред'являти об'єкти для впізнання при симультанному (синтетичному) вигляді впізнання. Однак практика в подібних випадках йде шляхом проведення впізнання і, на наш погляд, чинить правильно, оскільки, по-перше, це базується на об'єктивних закономірностях сприйняття й передачі інформації людиною, а, по-друге, відповідає цілям і природі слідчої діяльності.

Зазначені особливості процесу впізнання повинні бути обов'язково враховані при оцінці отриманої інформації, тому що при суцесивному (аналітичному) впізнанні можливість перевірки правильності впізнання міститься в рамках самої слідчої дії, а при симультанному — за його межами.

Досягнення запланованих результатів з найменшими витратами сил, коштів і часу є одними з основних цілей та умов діяльності людини [3]. Не є винятком і слідча діяльність, швидкість досягнення результатів якої є законодавчо означеною. При цьому досягнення результату професійної діяльності відбуватиметься через вжиття найбільш доцільної сукупності прийомів і методів за рахунок застосування психологічних технологій. Великий тактичний простір дається слідчому в рамках норм закону та професійної моралі. Наявність його якраз і відрізняє роботу слідчого від багатьох юридичних професій, наприклад, від професій нотаріуса, працівника органів соціального забезпечення тощо. Ця відмінність є настільки важливою, що заслуговує виділення в спеціальну особливість слідчої діяльності. Не випадково криміналістична тактика — це перш за все слідча тактика як за своїм походженням і розвитком, так і за своїм значенням.

Але оскільки метою та результатом діяльності слідчого є розкриття злочину через втручання в психологічне життя людини при проведенні розслідування, то при цьому неможливо не враховувати сутність слідчої діяльності, як одного з основних видів юридичної діяльності. Розглянуте дозволяє нам окреслити в слідчій діяльності наступні психологічні особливості:

- невиробничий характер;
- чітка регламентація законом процедури та засобів здійснення, її правова регламентація;
- наявність владних повноважень;
- протидія зацікавлених осіб;
- різноманітність слідчих дій і творчий характер процесу пізнання;
- своєрідність суспільно-психологічної атмосфери розслідування;
- примусовий характер;
- пріоритет цінності людської особистості, правова заборона одержання інформації шляхом погроз, насильства, обману, шантажу.

Зазначені психологічні особливості притаманні діяльності слідчого в цілому. Переходячи від загального до особливого, тобто від загальних психологічних особливостей діяльності слідчого в цілому, необхідно розглянути притаманні кожному з цих компонентів складові.

Для адекватного визначення та розуміння професійно важливих якостей слідчого, для діагностики та аналізу його психічних станів великою теоретичною і практичною значення набуває правильне вирішення питань про наявність або відсутність екстремальних (незвичайних) умов в діяльності слідчого, про віднесення або невіднесення цієї діяльності до так званих «критичних» професій. Під екстремальними умовами в психології, як правило, розуміють наявність у професії стрес-факторів. Екстремальними можуть виступати як фізичні фактори середовища (шум, наявність шкідливих домішок у середовищі, висока або низька температура тощо), так і емоційні чинники (дефіцит часу, небезпека, підвищена відповідальність, наявність конфліктних ситуацій тощо) [2].

Слід зазначити, що наявність екстремальності в слідчій діяльності має не постійний, а так званий епізодичний характер. При цьому екстремаль-

ність слідчої роботи досить специфічна. Специфіка екстремальності в діяльності слідчого, на нашу думку обумовлена насамперед тим фактом, що вона в основному створюється не за рахунок зовнішніх умов праці, а завдяки впливу цілого ряду емоційних факторів спілкування. До екстремальних чинників слідчої діяльності повинні бути віднесені такі: протидія зацікавлених осіб, інтелектуальні перевантаження, пов'язані з надлишком або дефіцитом інформації, моральна відповідальність за прийняті рішення та наступна за нею емоційна напруженість слідчого. Виконання професійних завдань підрозділами слідчих органів нерідко відбувається в ситуаціях з непередбачуваним результатом, психічними та фізичними перевантаженнями, необхідністю спілкуватися з різним контингентом громадян. Ці специфічні чинники екстремальності професійної діяльності значно впливають на особистісні характеристики працівників слідчих підрозділів.

До проблеми екстремальності тісно примикає питання про конфліктний або безконфліктний характер слідчої діяльності. Більшість дослідників в галузі юридичної психології вважають, що при взаємодії в процесі спілкування слідчого з різними категоріями громадян, задіяних у досудовому впровадженні по справах, можуть виникати як безконфліктні, так і конфліктні ситуації, причому частка останніх в основному переважає [1; 2].

В слідчій діяльності конфліктні ситуації професійного спілкування можуть виникати як у випадку реального міжособистісного суперництва, так і в процесуальній і тактичній боротьбі, зумовленій завданнями розкриття злочинів. Явище професійного конфлікту на стадії попереднього розслідування розглядається у якості принципу змагальності, побудованого на певному розумінні конфлікту.

Для повноти психологічної характеристики професійної діяльності та особистості слідчого необхідно враховувати, що в процесі цієї діяльності у слідчого можуть виникати як зовнішні (міжособистісні), так і внутрішні (внутрішньоособистісні) конфлікти, тобто суперечності, що досягають певного ступеня гостроти й проявляються в існуванні протилежних позицій, точок зору, мотивів або переконань [4]. Зазначимо, що для більш зручного застосування понятійного апарату, запозиченого із загальної психології, в питаннях слідчої діяльності назви цих явищ нами будуть використані, як «внутрішні» та «зовнішні» конфлікти.

До внутрішніх конфліктів особистості, що призводять до розладу з самим собою, можна віднести боротьбу мотивів; особистісні конфлікти між моральними почуттями (наприклад, почуттям ненависті до злочинців) і розумом, між моральним професійним обов'язком і непрофесійними особистими бажаннями, прагненнями, можливостями тощо [3, с. 128].

Всі зазначені внутрішні конфлікти науковці відносять до так званих внутрішньорольових, пов'язаних з виконанням людиною тільки однієї соціальної ролі — ролі слідчого. Однак через специфіку слідчої діяльності (перевантаження, велике коло різноманітних завдань тощо) у слідчого можуть виникати і так звані міжрольові конфлікти, наприклад, між соціальною роллю професіонала й іншими соціальними ролями (чоловіка, дружини, батька тощо). Складність деяких внутрішніх рольових конфліктів,

притаманних слідчому, полягає в тому, що потрібно зробити вибір між нерівнозначними в конкретній ситуації життя цінностями. Все це, у свою чергу, впливає й на його працю, підвищуючи екстремальність його професійної діяльності. Означене доводить важливість володіння слідчим високо розвинутими професійно-психологічними якостями.

Конфлікти внутрішньоособистісні можуть бути породжені не тільки своєрідністю соціальних ролей, але й розбіжністю окремих уявлень, знань, понять («когніцій»), що призводять, на думку Л. Фестігнера, до так званого «когнітивного дисонансу» [4, с. 52]. Когнітивний дисонанс може виникати у слідчого в силу притаманної для слідчої діяльності ситуації нестачі або надлишку інформації, що є також чинниками створення екстремальних умов. Зазначений момент необхідно також враховувати для психологічної підготовленості слідчого.

Зовнішні конфлікти найчастіше зустрічаються при взаємовідносинах слідчого з недобросовісними свідками, потерпілими, у випадку взаємодії з підозрюваними або обвинуваченими. Типовим для зовнішнього конфлікту є той момент, коли сторони не тільки об'єктивно прагнуть до протилежних цілей, але й знають про це і намагаються створити труднощі і перешкоди у спілкуванні для досягнення власної мети [2]. У цьому випадку слідчий опиняється в ситуації обмеження у виборі методів і засобів рамками закону та професійної моралі, при цьому протидіюча слідству сторона (наприклад, обвинувачений) практично нічим не обмежена. Це, звичайно, також виступає в якості екстремальної умови професійної діяльності слідчого.

Переходячи до підстав і умов виникнення зовнішніх конфліктів у слідчій діяльності, потрібно зазначити, що такі конфлікти слід розглядати як систему взаємодіючих сторін, кожна з яких пов'язана з іншою за допомогою комунікації, суб'єктивного знання та поведінкових реакцій.

Однією з підстав і умов зовнішнього конфлікту може виступати розходження в уявленнях про цілі взаємодії між сторонами. Це може виглядати як нерозуміння деяких загальних моментів, які є об'єднуючою основою. Зовнішній конфлікт може виникати й у зв'язку з тим, що обвинувачений, відразу визначивши свою думку, вже не може відмовитися від неї і наполягає на своєму навіть у випадку, коли ця думка знаходиться в явному протиріччі з якимись обставинами справи.

Джерелом зовнішнього конфлікту в слідчій діяльності може бути не тільки непорозуміння між людьми, але й своєрідна неможливість розуміння між ними. По-перше, це випадки, коли один з учасників конфлікту пояснює іншому необхідну для слідства інформацію у виразах, незрозумілих та неясних, а по-друге: коли обвинувачений спеціально не розуміє або не хоче зрозуміти. У такому випадку зміст висловлення одного учасника конфлікту не знаходить точок зіткнення з сенсом висловлювання іншого. У теорії конфлікту це має назву «сміслового бар'єра» [2].

В якості умови та підстави зовнішнього конфлікту можуть виступати випадки, коли сам конфлікт передбачається вже в силу того, що одна сторона зустрічається з іншою. При цьому обидві сторони повинні бути свідомо протилежними, що можливо лише при протилежності виконуваних

соціальних ролей. Конфлікт тут розвивається насамперед у зв'язку з тим, що сторони не бачать загальної платформи для взаємодії. Ця властивість також притаманна спілкуванню в слідчій діяльності і вона буде фіксуватися завжди у випадках, коли слідчим не встановлено психологічного контакту з обвинуваченим та не подолано необхідні бар'єри професійного спілкування.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Як видно з короткого аналізу підстав та умов зовнішніх конфліктів, що виникають в ході досудового слідства, всі вони, як і розглянуті внутрішні конфлікти, підвищують екстремальність та складність професійної діяльності слідчого.

Тому професійна діяльність слідчого, крім високих спеціальних кваліфікаційних знань і умінь, вимагає наявності психологічних знань, що забезпечать високу ефективність професійної взаємодії та необхідного психологічного впливу на людей, з якими йому як юристу доводиться контактувати в процесі провадження слідчих дій.

З урахуванням цього слідча діяльність повинна вивчатися в цілому з метою оцінювання важливості та допустимості застосування конкретних засобів і методів пізнання при проведенні розслідування. При цьому розуміння слідчої діяльності повинно, по-перше, ґрунтуватися на психологічному розумінні природи діяльності як форми реальної взаємодії людини з навколишньою дійсністю, по-друге, відображати специфічність слідчої діяльності, її відмінність від інших видів людської діяльності, і по-третє, виходити з того, що слідча діяльність має об'єктом таких суспільних відносин, регулювання якого вимагає не просто виконання передбачених кримінально-процесуальним законом дій, а й творчий пошук істини, здійснюваний з використанням непритаманних та невластивих для інших видів юридичної діяльності методів, засобів і прийомів (психотехнологій).

Відповідно до цього слідча практика, на нашу думку, є специфічним видом соціальної практики, що полягає в пізнавально-творчій діяльності, спрямованій на дослідження подій протиправного характеру і здійснюваній з використанням строго встановлених законом засобів і методів, включаючи їх примусову реалізацію з використанням психотехнологій у разі надання протидії збиранню доказової інформації.

Список використаних джерел і літератури

1. Медведєв В. С. Психологічна служба органів внутрішніх справ: історія, сучасний стан, перспективи розвитку / В. С. Медведєв // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ України. — К. : Вид-во УАВС, 1997. — Вип. 2. — С. 73–80.
2. Ануфрієв М. І. Професіографічна характеристика основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України (кваліфікаційні характеристики професій, професіограми основних спеціальностей) : довідковий посібник / [М. І. Ануфрієв, Ю. Б. Ірхін та ін.]. — К. : МВС України; КІВС, 2003. — 80 с.
3. Барко В. І. Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України: практичний посібник / [В. І. Барко, Ю. Б. Ірхін та ін.]. — К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2007. — 100 с.
4. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности : [учебное пособие для вузов] / Вячеслав Алексеевич Бодров. — М. : ПЕР СЭ, 2006. — 511 с. — (Современное образование).

REFERENCES

1. Medvedev VS Psychological Service of the Interior: the history, current status, prospects / VS Medvedev // Scientific Bulletin of the Ukrainian Academy of Internal Affairs of Ukraine. — K.: UAVS publishing house, 1997. — Vol. 2. — P. 73–80.
2. Anufriev MI Professiograficheskoy description of the main activities in the internal affairs of Ukraine (qualifying characteristics of professions professiogram major specialties), Reference Guide / [M. Anufriev, JB Irkhin et al.]. — K., Ministry of Internal Affairs of Ukraine; KIVS, 2003. — 80 p.
3. Barco V. Professiograficheskoy description of the main activities in the internal affairs of Ukraine: Practical Guide / [VI Barco, JB Irkhin et al.]. — K.: Kyiv th. Univ ext. Affairs, SE «Printing MIA», 2007. — 100 p.
4. The VA Bodrov Professional Psychology FITNESS: [uchebnoe posobyе for Universities] / Alekseevych Vyacheslav Bodrov. — M.: PER SЭ, 2006. — 511 p. — (Modern Education).

Кретчак Елена Николаевна

кандидат психологических наук, доцент

Главное управление Национальной полиции в Херсонской области

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СЛЕДСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В РЕАЛИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЛЕДСТВЕННЫМИ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯМИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УКРАИНЫ

Резюме

Статья посвящена особенностям использования психологического обеспечения следственной деятельности. Автор делает акцент на важности учета на этапе досудебного следствия наработок в области юридической психологии с целью получения достоверных показаний.

Ключевые слова: психологические особенности следственной деятельности, психологические технологии, тактические приемы, профессионально важные качества следователя, тактика допроса.

Kretchak Elena

Ph.D., Associate Professor, Chief of the National Police in the Kherson region

FEATURES PSYCHOLOGICAL SUPPORT INVESTIGATIVE AND ITS IMPORTANCE IN THE IMPLEMENTATION OF PROFESSIONAL ACTIVITIES INVESTIGATIVE UNITS OF INTERNAL AFFAIRS BODIES OF UKRAINE

Abstract

The article deals with the use of the specific developments in legal psychology during the preliminary investigation. The author notes that the features of the investigation as a form of practice specifies the objects and purposes of knowledge, actors, means and methods of activity. However, insufficiently explored matters directly disclose the nature and essence of the investigative activities and is the basis for the conformity assessment of the

means and methods of implementation of the objectives and purpose, as well as opportunities and areas for further improvement.

The article states that investigative activities in addition to the high qualification of special knowledge and skills requires psychological knowledge to provide high efficiency and professional interaction needed psychological impact on the people with whom he has contact as a lawyer during the investigative actions.

With this in mind, the investigative activity should be studied as a whole to assess the relevance and admissibility of application specific tools and methods of learning during the investigation. That is why investigative activity is the subject of social relations regulation which involves not just the fulfillment of the criminal procedure law of action and creativity and truth, carried out with the use of extrinsic and inappropriate for other types of legal methods, tools and techniques of psychological technologies.

Key words: psychological characteristics investigative activities, psychological techniques, tactics, professionally-important qualities of the investigator, interrogation tactics

Стаття надійшла до редакції 14.03.2016